

V Á L A S Z

Benkő Elek, Bessenyei József és Kenyeres István

Pénzverés és pénzforgalom Nyugat-Magyarországon (1387–1608)

című akadémiai doktori értekezéséről írott opponensi véleményeire

Először is szeretném megköszönni bírálóim alapos, jó akaratú és értő véleményezését, kritikai észrevételeit és elismerését egyaránt. Hálás vagyok, hogy opponenseim értékes idejük terhére elvállalták értekezésem elolvasását és bírálatát. Mivel a három opponensi véleményben számtalan átfedés van, azokra együttesen kívánok válaszolni.

A) Az értekezésben tárgyalt téma földrajzi és időbeli határaitól

A vizsgált terület földrajzi határainak meghatározását **bírálóim** is elfogadták, ugyanakkor rámutattak arra, hogy ha történeti régióként nem is, de egyfajta regionális megközelítésként elfogadható az általam használt „Nyugat-Magyarország” fogalom, amelynek pontos szinonimája a „határmente” lehetne. Nincs szó tehát *történeti régióról*, ezért is kényszerültem időről-időre a terület határait „átlépni”, és az országos pénztörténet itt is tapasztalt jelenségeit szélesebb kontextusban értelmezni. **Benkő Elek** persze jogosan kifogásolja, hogy a vizsgált terület bemutatása rövid és sematikus, mentségemre szóljon, hogy az általam referenciaként idézett munkák sem vállalkoztak a vidék sokkal mélyebb és részletesebb bemutatására. Őszintén remélem, hogy Pohl Artúr sommás meghatározását („*Grenzland*”, „*Berührungsfläche der beiden Münzsysteme*”) viszont meggyőzően sikerült meghaladnom, továbbfejlesztenem és részletesebben kifejtetem. Valóban nem rejtettem véka alá személyes nyugat-magyarországi (ebben az esetben pannonhalmi) kötődésemet sem, vállalva az elfogultság vádját is. Igaza van **Benkő Eleknek** abban, hogy az úthálózat kapcsán elavult szakirodalomra támaszkodtam. Ennek oka az, hogy az egész vizsgált terület

vonatkozásában még nincs új összefoglalás (mint például Tóth Endre pannoniai utakról írt könyve), ezért Glaser Lajos műve mindmáig megkerülhetetlen. Mindenesetre az egyes részterületek vonatkozásában valóban frissebb feldolgozások (például Szilágyi Magdolna tanulmányai) is rendelkezésre állnak. Ugyanakkor, **Kenyeres István** véleményével ellentétben, továbbra is fenntartom, hogy az alsó-magyarországi bányavidék nem sorolható az általam vizsgált területhez, részben azért sem, amit Wenzel Gusztáv írt a királynék alsó-magyarországi birtoklása kapcsán („*az alsó-magyarországi bányavárosok, környékükkel együtt, egy magában elzárt vidéket kezdtek képezni*”), részben pedig azért sem, mert a bányavárosi pénzhasználat és pénzforgalom a nemesfémhányászatnak és a főpénzverdének köszönhetően eltérő jellegzetességeket mutat (mindez azonban másutt, részletes, adatolt kifejtést igényel, ezért erre későbbi kutatásaim során kívánok majd visszatérni). Ahogy **Benkő Elek** is rámutat, Nyugat-Magyarország kapcsán igyekeztem az ország többi területétől eltérő pénzforgalmi jelenségeket kimutatni (pl. osztrák pénzek szerepe), ez viszont tényleg teljes egészében független a kamarai beosztástól. Külön köszönöm **Kenyeres István** pontosító észrevételét a Burgenland fogalom létrejöttéhez.

Munkámban az 1387–1608 közötti időszakot vizsgáltam. **Opponenseim** alapvetően elfogadták ezt a korszakolást, de a korszakhatárok megválasztása mindenképpen indoklást kíván. A 14. század folyamán véghezvitt nagyon jelentős pénzügyigazgatási reformok és az azokat követő pénzforgalmi változások után, Zsigmond király (1387–1437) idején a reformok újabb hulláma, majd a korabeli társadalom monetarizáltságának erősödése tapasztalható. Persze, nem 1387 az igazi vízvonal, hanem Zsigmond több évtizedes uralkodása, amelyen belül valódi korszakhatár több is adódna (például: 1390, 1395, 1405, 1427, 1430), egy ilyen választással viszont elveszítenénk a történések, az egymásra épülő intézkedések folyamat-jellegét. Időszakunk végét az újkori pénztörténeti (pénzverési és pénzforgalmi) átalakulás jelöli ki. A késő középkori magyar pénzrendszer meghatározó elemei Mohácsot követően is fennmaradtak, sőt, a magyar pénzrendszer középkorias jellege még a 17. század első felében is érzékelhető. **Bessenyei József** a korszakhatárok kapcsán rátapintott arra a dilemmára, amelyet feloldani nem tudtam, nevezetesen, hogy pénzverési (bizonyos tekintetben pénzforgalmi szempontból is),

talán indokoltabb lenne más záró időpontot választani. Bár a magam részéről az 1552-es évet tartom leginkább megalapozottnak, a leíró numizmatika szempontjából viszont az 1608-as év a lehetséges korszakhatár: a középkori magyar aranyforint ötödik típusát (Madonnás – Szent Lászlós aranyforint) Rudolf (1576–1608) uralmának utolsó évtizedében új, immár újkori pénztípus váltotta föl. Másrészt a tizenötéves háború vége komoly hatással volt a magyarországi pénzviszonyokra, végérvényesen átrendezte és megváltoztatta hazánk pénzforgalmát.

B) Vizsgált források: a forrásfeltárásról és a forráskezelésről

Vizsgálódásaimba három forráscsoportot vontam be. Az itt vert pénztípusokat a sokszor szórványos írott források segítségével igyekeztem értelmezni, numizmatikai következtetéseimet a térség éremleleteivel egészítettem ki. Az értekezés a három forráscsoportot párhuzamosan értékelve dolgozta fel a pénzverést és a pénzforgalmat, így hasznosíthattam a *hagyományos éremtan (Münzkunde)* módszereit, de nem mondhattam le a *gazdaságtörténeti értelemben vett pénztörténet (Geldgeschichte)* szempontrendszeréről sem, vállalva az elérhető tudományos eredmények érdekében a „vegyes” módszertan minden hátrányát.

Az írott források közlése kapcsán köszönöm és megfontolandónak érzem **opponenseim** azon meglátását, amely szerint a disszertációban nem lett volna szükséges a forrásszövegek *in extenso* újraközlése, hiszen döntő részük már nyomtatásban napvilágot látott, illetve javasolt lett volna a szövegek levéltári kutatások során történő pontosítása, kiegészítése. Másrészt **Benkő Elek** megjegyzésére hivatkozva ismételten szeretném aláhúzni: az elsődleges forrásfeltárás a hazai kutatók által eddig nem ismert és nem hasznosított éremgyűjteményi és adattári anyagra (Bécs, Pannonhalma stb.) irányult, külön levéltári kutatásokat most nem folytattam (bár az említett 1514-es körmöci számadást korábban én adtam ki rövid kísérő tanulmánnyal). Megjegyzem: Huszár Lajos sem folytatott levéltári kutatásokat, rendszerint kiadott, illetve mások által feltárt írott forrásokat hasznosított (így keletkeztek többek között Huszár Lajos felkérésére a Corpus III. kötetéhez, a disszertációban is említett Kubinyi-

cédulák). Az értekezés készítése során magam is alapvetően kiadott forrásokból, oklevéltárakból, számadáskönyvekből stb. dolgoztam, anyagukat nemcsak a pénzverés történetének megírásakor, hanem a pénzforgalom feldolgozásakor is figyelembe vettem, illetve egybevettem a hagyományos numizmatikai forrásanyaggal.

Benkő Elek külön is utalt a korábbi kutatás által Hieronymus Landus pápai nunciusnak tulajdonított jelentésre. Draskóczy István kutatásai valóban jelentősen gyarapították a jelentéssel kapcsolatos tudásunkat: több variánst fedezett fel, finomította az egyes variánsok lehetséges keltezését és készítőként Pietro Tommasi velencei követet valószínűsített. Értekezésemben főbb vonalakban ugyan bemutattam a kutatási helyzetképet, viszont valóban egy régi szövegkiadásra hivatkoztam, mivel jelenleg még mindig ez a leginkább hozzáférhető. **Benkő Elek** viszont jogosan jelezte, hogy az ún. Landus-jelentés variánsainak pénztörténeti vonatkozásai kapcsán van még teendője a magyar numizmatikusoknak is, észrevételét ezért külön is köszönöm.

Örömmel tölt el, hogy az értekezés éremleleteket tartalmazó része (Repertórium) bírálóim tetszését is elnyerte, módszertanát jónak értékelték. **Benkő Elek** azon jogos megjegyzésére, amelyben a leletkörülmények, kísérőleletek feltüntetését hiányolta, azt tudom felelni, hogy a mintegy másfél évszázad során előkerült leletek találása, dokumentálása, gyűjteménybe juttatása vagy nem juttatása és feldolgozása kapcsán — részben az eltérő osztrák, magyar, csehszlovák és szlovák polgári jogi szabályozás, részben az eltérő intézményi gyakorlat miatt — olyan jelentős különbségeket tapasztalhatunk (sokszor a pontos előkerülési hely sem ismert!), hogy a leletkörülményeket, kísérőleleteket még a jól dokumentált esetekben sem adtam meg, mivel az nem eredményezett volna koherens összképet.

C) Nyugat-Magyarország a magyar pénztörténeten belül: a „kitérők”-ről

Benkő Elek jogosan kifogásolja a nyugat-magyarországi jelenségekhez kapcsolódó sok szövegbeli kitérőt, és jegyzi meg a szűkebb értelemben vett nyugat-magyarországi szöveg szerényebb terjedelmét. Továbbra is úgy látom azonban, hogy a szélesebb kontextus időről-időre segítségül hívása, egyes jelenségek egész

országterületre kitekintő magyarázata nélkül a helyi jelenségek és folyamatok nem érthetőek meg (ezekben a kitérőkben viszont rendre és tudatosan hivatkozom nyugat-magyarországi adatokra is): Magyarországon nem írható regionális pénztörténet az országos pénztörténet jelenségeinek ismertetése nélkül. Ebben az esetben **Kenyeres István**nal kell egyetértennem: nem lehet elvonatkoztatni a középkori magyar királyság egységes mivoltától. Nem szerettem volna ugyanis abba a hibába esni, hogy nyugat-magyarországi adatok alapján vonok le országos következtetést úgy, ahogyan azt az egyébként kiváló gazdaságtörténész Kováts Ferenc a pozsonyi harmincadnaplóból megtette: ennek következtében született meg a 15. századi magyar külkereskedelmi deficit feltételezése, majd a szintén kiváló tudós Paulinyi Oszkár megalkotta a „gazdag föld – szegény ország” elméletét. Utóbbi elmélet többszöri szerepeltetését egyébként joggal rója fel opponensem, bevallom, hogy mai napig nehezen tudok az elmélet hatása alól kikerülni, mert ezen tézis vizsgálata és cáfolata szinte teljes eddigi munkásságomat végigkíséri, de az ezzel kapcsolatos észrevétel mindenképpen jogos és megfontolandó.

Kenyeres István a városi pénzverésről szóló fejezetben túlzónak találja a budai és a kassai pénzverők általam megadott, becsült létszámát. Mivel kortárs forrásaink nincsenek, az általam minden pénzverde esetében alkalmazott képlet, spekulatív becslés eredményezte a számsorokat. Megjegyzem, a kassai verde a 15. század első felében még kifejezetten termelékeny volt, Buda pedig egyenesen főpénzverdei szerepet töltött be: a veretek sokszínűsége, gyakorisága magasabb emissziós értéket és jelentős pénzverdei létszámot feltételez. **Benkő Elek** a városi pénzverés kapcsán írottakat egyes esetekben elnagyoltnak és rövidnek (de a disszertáció fő mondanivalóját magyarázónak), máskor túl részletesnek tartja, ezekben az esetekben valóban nehéz volt a helyes arány megtalálása, és ezek szerint nem is mindenütt sikerült. A kritikai észrevételt köszönöm.

Opponenseim jogosan kifogásolják a 15. századi főúri pénzverési jogosultak kapcsán, hogy egyes jogosulti körök meghatározása gyenge lábakon áll és esetleges, de a jelen forrásadottságok mellett az írott források és a numizmatikai emlékműanyag (az oklevelek, a veretek és a pénzkibocsátók) szinkronizálása ennél jobban nem lehetséges. Hasonlóan indokolt a felvetés, hogy a Pohl Artúr által — talán nem is kellő

megalapozottsággal — használt, németül lovagot, vitézt, bizonyos esetekben tartományurat jelentő *Paladin* kifejezés magyarázatot igényelne. Mentségemre szolgáljon, hogy ezt időközben a fejezet cikk formában történő közlésekor már megtettem, ahogy a „Paladine” szó már az értekezésben is idézőjelbe került. Rögzítenünk kell azt is, hogy ebben az esetben sincs szó tartományúri magánpénzverésről, bármennyire is ezt sugallná a német szó használata.

Benkő Eleknek jogosan támadt hiányérzete az Erdélybe beszivárgó román pénzek forrásadatoltsága kapcsán. Pedig ezen pénzek jelenlétére utal már II. Dan havasalföldi vajda (1420–1431) azon 1424-es oklevele is, amelyben a vajda közölte a brassóiakkal, hogy Zsigmond királytól engedélyt kapott kis denárok veretésére, amelyeket Brassóban és Magyarországon is el kell fogadni. Zsigmond viszont fél év múlva felszólította Dan vajdát, hogy *ducat* nevű pénzét ne kényszerítse a Barcaság és Brassó lakóira. A két oklevél regesztája szerepel Huszár Lajos forrásgyűjteményében.¹ Ana-Maria Velter a temesvári éremlelet elemzése során több olyan leletet is megnevez magyar területről Zsigmond, Albert (1437–1439) és I. Ulászló (1440–1444) idejéből, amelyben román pénzek is voltak (pl. Brassó-Bolgárszeg).² A hivatkozást az értekezés esetleges megjelentetése esetén az előbbieket alapján kiegészítem.

Benkő Elek hivatkozik a Turulban néhány éve Neumann Tiborral a Szapolyai-címerről folytatott polémiára. A vita során képviselt nézetemmel nem kívántam az értekezés szövegét terhelni, ezért ebben az esetben pusztán annyit állítottam, hogy „az ágaskodó egyszarvú a Szapolyai-család (egyik) címerállata. Kezdetben a kis pajzsban látható állatot — e denárok esetében helytelenül — farkasként határozták meg; a heraldikusok többsége ugyanis ezt tartotta az ősi Szapolyai-címernek.” Neumann Tibor valóban bebizonyította korábban, hogy nem a farkas az ősi cím, hanem egy fél kocsikerék és egy kardot tartó kéz. Bár ezt én részben másként, illetve árnyaltabban látom, viszont az értekezés szempontjából csak annyi a fontos, hogy az egyszarvú is

¹ *Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. Numizmatikai Közöny 74–75 (1975–1976) 40.

² *Ana-Maria Velter*: Cîteva probleme de numismatică românească — monedele a tribuite lui Nicolae Redwitz. *Cercetări numismatice* 3 (1980) 93–115. Különösen is: 114. (65. jegyzet). A Redwitz Miklósnak tulajdonított, valójában román pénzek kapcsán már *Huszár Lajos* is érintette a kérdést a segesvári pénzverésről írott tanulmányában, a korábbi irodalom ismertetésével: A segesvári pénzverő Zsigmond korában. *Numizmatikai Közöny* 40 (1941) 33. (11. jegyzet)

szerepel egyes Szapolyai-családtagok címerében, a kérdéses (boroszlói [?] és) bécsi pénzerméken pedig biztosan.

Kenyeres István azt javasolta, hogy az értekezés esetleges publikálása során, az értekezés benyújtása után megjelent, a Jagelló-kor pénzügyigazgatásának hatékonyságát érintő újabb szakirodalmi eredményeket vegyem figyelembe. Javaslatát megfontolom, de az említett újabb szakirodalmi eredményeket megítélésem szerint csak nagy óvatossággal lehet hasznosítani, sőt az 1521. évi pénzreformot továbbra sem lehet sikerként bemutatni. Az 1522-es, rendi kincstartók által irányított adószedés tárgykörében közölt, adatgazdag tanulmány ugyanis a reform hatásainak elemzése során egyáltalán nem vizsgálja a reform lényegét kifejező *névérték*, *fémérték* és *árfolyamérték* közgazdasági problémakörét, ahogy nem szentel figyelmet a *pénznem*, *számítási forint*, *aranyforint* kérdésköreinek sem. A közelmúltban megjelent késő középkori archontológia még ennél is tovább megy: nemcsak hogy az előbbieket szerinti „siker” pénzreformot nem Szerencsés Imre találta ki, hanem már alkincstartói tisztségét is elvitatja. **Bessenyei József** megjegyzésére pedig csak megerősíteni tudom, hogy továbbra is Szerencsést tartom az 1521. évi pénzreform „értelmi szerzőjének” ahogyan eredetileg Kubinyi András is ezen a véleményen volt, mindaddig, amíg Hermann Zsuzsanna — egyébként megkerülhetetlen — tanulmánya nem tett kísérletet Szerencsés szerepének relativizálására. Álláspontom szerint az okleveles források kronológiai szempontból kizárják Thurzó Elek kezdeteknél játszott szerepét (a reform gondolata az 1521-es év első felében született meg, a döntést június végén – július elején hozták meg), a kortárs elbeszélő források pedig név szerint Szerencsés Imrét tartják a pénzrontás felelősének. Mindezzel és az újabb szakirodalom előbb vázolt „eredményeivel” egyébként megjelenés alatt álló két tanulmányomban („*Őfelsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt...*” II. Lajos legendás alkincstartója: Szerencsés Imre és a moneta nova. illetve *Az archontológiakészítés lehetőségeiről és határaitól. Esettanulmány Szerencsés Imre alkincstartósága kapcsán.*) részletesen is foglalkozom.

Itt jegyzem meg **Benkő Elek** felvetésére, hogy magam már PhD értekezésem keretében végeztem roncsolásmentes anyagvizsgálatokat (izotópjgerjesztéses, energiadiszperzív röntgenfluoreszcencia-analízist – RFA), amelyek célja a forrásokban

szereplő és a ténylegesen mérhető finomsági adatok összehasonlítása volt. A módszer ezüstpénzek esetében nem bizonyult megfelelőnek, ezen következtetésben később egyébként a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtára által szervezett anyagvizsgálati konferencia is megerősített. Bízom abban, hogy a természettudományos eljárás továbbfejlesztése révén az ezüstötvözetek vizsgálata is lehetővé válik, ezért a felvetést köszönöm.

A *moneta nova* pozsonyi verése kapcsán **Bessenyei József** megjegyzi, hogy hasznos lenne Haller János Mohács utáni budai (pénzverési) tevékenységét is újraértelmezni. A feladatot időközben elvégeztem, az erről szóló rövid tanulmány (*Budai pénzverés 1526 után. Numizmatikai adalék középkor végi pénztörténetünkhöz.*) a Budapest Régiségei 49. kötetében megjelent.

Bessenyei József jogosan kifogásolja Szapolyai János (1526–1540) pénzverése kapcsán, hogy nem fejtettem ki részletesen, hogy János király — egyébként valóban nem feltétlenül rossz, sőt egyes esetekben bizonyíthatóan jobb minőségű — pénzei miatt nem játszottak nagyobb szerepet a nyugat-magyarországi pénzforgalomban. A fő okot továbbra is I. Ferdinánd (1526–1564) tiltásaiban látom, bár önmagában ez nem feltétlenül elégséges magyarázat. A helyzet kialakulásában az is közrejátszott, hogy az itteni pénzforgalmat aprópénzekkel ellátó körmöcbányai pénzverde csak rövid ideig volt Szapolyai kezében. Szapolyai vereteinek pénzforgalmi szerepét a leletadatok és az írott források segítségével az *egész országterület* vonatkozásában újra meg kell majd vizsgálnunk.

A Mohács utáni időszak korszakolása kapcsán **Bessenyei József** kettősséget ró fel numizmatikus elődeimnek és nekem is. Történeti szempontból teljesen igaza van, hiszen mi, numizmatikusok, hagyománytiszteletből, Réthy László óta valóban „vegyes rendszert” alkalmazunk (Szapolyai János pénzverését a középkor, míg a vele részben egy időben uralkodó I. Ferdinánd pénzeit már az újkor részeként tárgyaljuk). Amint már említettem, *tényleges határnak* a középkori és újkori magyar pénzverés között az 1552-es évet tartom, ennek az álláspontomnak az értekezés szövegében történő határozottabb megjelenítése valóban indokolt lett volna.

Itt jegyzem meg, hogy I. Ferdinánd uralkodási ideje kapcsán már értekezésemben „lettem a fegyvert”: szakítottam a magyar numizmatika még Huszár

Lajos által is képviselt korszakolásával, és Pálffy Géza kutatási eredményei alapján a Habsburg király uralkodásának kezdetét nem 1527-ben, hanem 1526-ban jelöltem meg, bár ennek numizmatikai relevanciája nincs, hiszen Ferdinánd első veretei éppúgy 1527-ből származnak, ahogyan Szapolyai János pénzkibocsátása is ekkor kezdődött meg.

Kenyeres István az 1530-as és 40-es évekről írottak kapcsán úgy ítéli meg, hogy a pénzverés és pénzforgalom értékelése során nem vettem kellően figyelembe a köztörténet eseményeit. Felvetése indokolt, bár meg kell jegyezni, hogy pénztörténész elődeimhez képest erre jobban törekedtem, és nagyobb hangsúlyt adtam az országgyűlési és a kamarai döntéshozatal bemutatásának. **Kenyeres Istvánnal** részben egyetértésben ugyanakkor továbbra is úgy látom, hogy pénzügyigazgatási, pénzverési szempontból Körmöcbánya és az alsó-magyarországi bányavidék I. Ferdinánd általi megszerzése (1548) hozta el az igazi fordulópontot, ez tekinthető a siker (egyik) zálogának, hiszen a király „mindaddig képtelen volt magyarországi pénzügyeit, így a pénzverést rendbe tenni, amíg nem tudott megállapodni a Körmöcbányát birtokló hűgával, Máriával a lényegében egyedüli pénzverő- és bányakamra átadásáról”. Nyilvánvaló az is, hogy a pénzügyigazgatási–kamarai szervezet **Kenyeres István** által vázolt kiépítése, megerősítése legalább ilyen meghatározó szerepet játszott Ferdinánd gazdaságpolitikai sikerében.

Az 1542. évi harmincadok kapcsán **Kenyeres István** jogosan hiányolja, hogy Ember Győző megkerülhetetlen eredményeire kevésbé hivatkoztam, pedig a „gazdag föld – szegény ország” elmélet pontosítása során adatsorai valóban cáfolhatatlan bizonyítékkal szolgálnak, amire már Kubinyi András is rámutatott. Ennek pótlása a kézirat esetleges közlésekor mindenképpen megfontolandó.

Elfogadom **Kenyeres István** azon kritikai észrevételét is, hogy az Alsó-ausztriai Kamara 1548-tól meghatározó magyarországi illetékességének indoka nem pusztán a pénzverés ügyének, hanem a királyi (és az ekkor felszámolt királynéi) magánjövedelmek kezelésének a rendezése volt. Azt pedig, hogy a Szepesi Kamara 1567-ben történő felállítása mögötti kormányzati döntés fő mozgatórugója a silány minőségű lengyel pénzek behozatalának megakadályozása lett volna, Huszár Lajos Werner György 1549-es javaslatára alapozta. Ezt követően ez a vélemény közhellyé

vált a numizmatikai irodalomban. Belátom, hogy a kassai székhelyű kamara felállításának okai komplexebbek voltak, és ezek között a katonai érdek mindenképpen fajsúlyosnak tekinthető, bár a silány lengyel pénzek miatt okozott kár jelentőségét sem szabad alábecsülnünk, ez szintén hozzájárulhatott a döntéshez.

D) A pénztörténetírás műfajáról

Végezetül töredeztesen meg kell vallanom, mivel álláspontom szerint az általam is művelt *pénztörténetírás (Münzgeschichte)* műfaját térségünkben olyan kiemelkedő numizmatikusok hatalmas életműve határozza meg, mint osztrák részről Arnold Luschin von Ebengreuth és Bernhard Koch, magyar részről pedig Hóman Bálint és Huszár Lajos, nem bátorkodtam a régió messze túlmutató jelentőségű, egységes narratívát képviselő, időtálló pénztörténeti műveik keretrendszerét, módszertanát áttörni. Lehet, sőt kell is vitatni egyes megállapításaikat, következtetéseiket, de módszertanuk miatt műveik máig példaértékűek és megkerülhetetlenek. Az általuk kitaposott úton — ha tetszik: árnyékukban — haladtam akkor, amikor egy határmenti régió pénztörténetét kívántam feldolgozni. Műfaji szempontból, két végletként Günther Probszt több kiadást megért, kompendium-szerű osztrák pénztörténetének vonatkozó fejezetei, valamint Hubert Emmerig forrásfeltáráson alapuló, monumentális bajor pénztörténete lebegtek a szemem előtt (Emmerig professzor úr Bajor Állami Levéltárban tartott egyetemi óráit magam is látogathattam Münchenben; máig nagy hatással van rám az ott bemutatott impozáns, 15. századi bajor pénzverdei iratanyag), de szembe kellett néznem a hazai adottságokkal. Nevezetesen azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy az általam válogatott és újraközölt harminc, 1415–1535 között keletkezett szövegen túlmenően nem várható már nagyobb mennyiségű, a nyugat-magyarországi pénzverésre vonatkozó, lényeges írott forrás felbukkanása, ezért a hivatkozott szövegek mellett inkább a numizmatika hagyományos forrásaira: a pénzérmékre és az éremleletekre kellett támaszkodnom. Bízom abban, hogy munkám mégsem volt haszontalan, és szerényen hozzájárulhat

Nyugat-Magyarország késő középkori és kora újkori gazdaságtörténetének jobb megismeréséhez és megértéséhez.

Mielőtt ismét megköszöném **bírálóim** aprólékos és időigényes munkáját, engedtessek meg, hogy rendhagyó módon három, már evilágból eltávozott jeles kutatóról röviden megemlékezzem. Valóban, ahogy **Benkő Elek** fogalmazott bírálatában, *Kubinyi András* akadémikus „néhai kedves tanár”-om „történeszi iránymutatása” segített pályám kezdetén, pénztörténeti kutatásaimban, ezért büszkén vállaltam és vállalom, hogy Kubinyi professzor úr tanítványa voltam. A pannonhalmi éremgyűjteményben pedig évekig szem- és fültanúja lehettem a *Sólymos Szilveszter* atya és *Bakos Miklós* professzor úr közötti beszélgetéseknek, olykor az egyes gyűjteményi egységek feldolgozása kapcsán kibontakozó parázs vitáknak is. Mindhármuk egyénisége komoly hatással volt kérdésfeltevéseimre, kutatási módszereimre. Emléküket ezért szeretettel őrzöm.

Végezetül ismételten megköszönve bírálóim alapos és objektív véleményezéseit, elismerő szavaikat és kritikai észrevételeiket, tisztelettel arra kérem őket, hogy válaszomat fogadják el!

Budapest, 2017. március 29.

Dr. Kálnoki-Gyöngyössy Márton